

Oliver Gloag, *Ξεκίστε τον Καμύ, μετάφραση από τα αγγλικά: Γιώργος Καράμπελας, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2024, 176 σελ.*

Γιάννης Κιουρτσάκης, *Σεφέρης και Καμύ. Ζήτημα φωτός, Πατάκη, Αθήνα 2024, 128 σελ.*

Η «κουλτούρα της ακύρωσης» και η ακλόνητη αγάπη Δυο αναγνώσεις

Από τη ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ένα δοκίμιο πολεμικής εναντίον του Καμύ γράφει ο Όλιβερ (Ολιβιέ) Γκλόαγκ, απολύτως στο πνεύμα των καιρών. Ως καθηγητής αμερικανικού πανεπιστημίου, υπογράφει ένα τεκμηριωμένο δοκίμιο για να πραγματοποιήσει στενά τις σχέσεις του Καμύ με την αποικιακή Γαλλία, αλλά στην ουσία μια πολεμική συλλήβδην κατεδαφιστική, «ακρωτική»: τη θέση του στιβαρού σημερινού πολέμιου της αποικιοκρατίας για την πνευματική περιπέτεια ενός συγγραφέα που έζησε μόλις 47 χρόνια. Ευτυχώς, απέναντι, ο Γιάννης Κιουρτσάκης γράφει για τον Καμύ όχι για να στηλιτεύσει αποήματα και να τον απομυθοποιήσει, αλλά για να τον φέρει στα καθ' ημάς, συζητώντας τον πλάι στον Σεφέρη.

Μετά τη βόμβα των Αμερικανών στη Χιροσίμα το 1945 –παράδοξο «τέλος» του παγκόσμιου πολέμου, όχι νίκη σε στρατιωτική μάχη, αλλά φρικτός μαζικός θάνατος αμάχων της εχθρικής χώρας– και, την ίδια χρονιά, την τραγωδία στο Σετίφ της Αλγερίας όπου οι γάλλοι αποικιοκράτες επιδόθηκαν σε μαζική σφαγή χιλιάδων Αλγερινών προκειμένου να «καταστειλουν» μια πρώτη μεγάλη εξέγερση αυτοθόνων, ο Καμύ, επιστρέφοντας στο Παρίσι, έγραφε στο Σημειωματάριό του:

Φαίνεται ότι μου απομένει να βρω έναν ουμανισμό. Δεν έχω τίποτα ενάντια στον ουμανισμό. Τον βρίσκω ανεπαρκή, αυτό είν' όλο. Και η ελληνική σκέψη, για παράδειγμα, ήταν κάτι πολύ πιο πλήρες από τον ουμανισμό. Ήταν μια σκέψη που όλα τα λάμβανε υπόψη¹.

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗΣ

Ο τριαντάχρονος συγγραφέας έχει πίσω του την πρώτη του ρηξικέλευθη, με σημαντική απήχηση, «τριλογία» (*Ο Ξένος, Ο μύθος του Σίτουφου, Καλγούλας*) και την παράλληλη αδιάκοπη δράση του ως αντιστασιακού δημοσιογράφου (όσο το επέτρεπε η χρόνια αρρώστια του, η φυματίωση). Ο κόσμος αναδύταν από τις στάχτες βγαίνοντας απ' την Κατοχή, κι ο Καμύ πάλευε με τη συνείδησή του για την ευθύνη μιας Ευρώπης που παρέμενε διχασμένη («ακρωτηριασμένη»), κατά τον Κούντερα σε ανατολικό και δυτικό μπλοκ, διεκδικώντας πρωτίστως αισθήματα δικαιοσύνης και ανθρώ-

πινης αξιοπρέπειας, και βέβαια της τύχης της γενετήριάς του Αλγερίας, όπου η γαλλική αποικιακή πολιτική κατέρρευε σκορπίζοντας οδύνη και καταστροφή. Ο ουμανισμός λοιπόν δεν αρκεί, γράφει, αλλά τι εννοεί λέγοντας «η ελληνική σκέψη τα λαμβάνει όλα υπόψη»;

Τον Απρίλιο του 1955, δημοφιλής και πολύ αγαπητή μορφή της διεθνούς διανόησης, ο Καμύ, καταπονημένος από προσωπικές ιστορίες και καταπονημένος από τον πόλεμο της Αλγερίας, έρχεται στην Αθήνα ως προσκεκλημένος της Ελληνικής Πολιτιστικής Ένωσης για να συμμετάσχει σε συμπόσιο με θέμα «Το μέλλον του ευρωπαϊκού πολιτισμού». Αμέσως μόλις πήρε το λόγο δήλωσε την αδυναμία του να τοποθετηθεί:

Θα ήθελα να εκφράσω τη δυσκολία μου να διατυπώσω ορισμένα πράγματα για αυτό το θέμα [...] Όσον αφορά το μέλλον, τα εφόδια της φαντασίας μου είναι ανεπαρκή².

Σε όσα πάντως κατάφερε να πει, τόνισε τρία σημεία: Τον *πλουραλισμό*, εκείνη την πληθώρα απόψεων ή δυνατοτήτων που καταργεί την κυριαρχία μιας μοναδικής, επιβεβλημένης ολοκληρωτικής αλήθειας και που πάντοτε υπήρξε το θεμέλιο της ευρωπαϊκής ελευθερίας. Την αρχαιοελληνική *έννοια του μέτρου*, που δεν έχει να κάνει με «την αστική μετριοπάθεια των διανοουμένων του Παρισιού», είπε, αφού «το μέτρο, στον ελληνισμό, υπήρξε πάντα η αναγνώριση της αντίφασης και η απόφαση να διατηρηθεί η *αντίφαση* ό,τι κι αν συμβεί». Τέλος, αποδοκμάζοντας την «αστική Ευρώπη», τον «ατομικιστικό μηδεν-

ισμό», αλλά και τα καθήκοντα του ανθρώπου όπως αυτά εννοούνται στις ανατολικές χώρες, που «σημαίνουν την άρνηση όλων όσα συνιστούν το δικαίωμα του ανθρώπου να είναι αυτό που είναι», μίλησε για *ένα είδος ισορροπίας*, που όμως δεν αποτελεί μέσο για την άνεσή μας: «Σήμερα λέμε ότι ένας άνθρωπος "είναι ισορροπημένος" κι ο λόγος μας έχει μια απόχρωση περιφρόνησης. Στην πραγματικότητα η ισορροπία είναι μια προσπάθεια κι ένα θάρρος για κάθε στιγμή. Η κοινωνία που θα έχει αυτό το θάρρος, είναι η αληθινή κοινωνία του μέλλοντος».

Πλουραλισμός, μέτρο, αντίφαση, ισορροπία: έννοιες και αξίες βαθιά διαχρονικές, που εξέφραζαν διορατικά και ριψοκίνδυνα την εποχή του, ενώ έχτισαν και στηρίζαν το στοχαστικό και λογοτεχνικό έργο του Καμύ. Κάποιοι από τις νεότερες γενιές, ωστόσο, γεννημένοι εκεί λίγο πριν από το γύρισμα του 21ου αιώνα, όχι μόνο δεν βλέπουν διαχρονία και ιστορικότητα, αλλά και ερμηνεύουν λόγου χάρη το μέτρο και την ισορροπία ως τη «χρυσή τομή», το consensus της νεοφιλελεύθερης δημοκρατίας, και επίσης ως την ιδέα ενός «αντιδραστικού συγγραφέα που καλλιέργησε ένα μυθοποιητικό όραμα για την αποικιακή κατάκτηση της χώρας του, στη βάση μιας κεντρώας ηθικής όπου η βία του αποικιοκράτη είναι ισότιμη με τη βία του αποικιομένου δούλου». Ο ίδιος μάλιστα συγγραφέας «εξομοίωσε το ναζισμό με τον κομμουνισμό ως τα δύο απόλυτα πρότυπα κρατικής βίας» και, «όταν τον ρωτούσες αν ανήκει στην Αριστερά, απαντούσε "ναι, παρά τη θέλησή της και παρά τη θέλησή μου", έτσι ώστε

σήμερα να έχει γίνει το αγαπητό τέκνο της σκληρής Δεξιάς και της πιο αντιδραστικής διανόησης της Γαλλία, εκφράζοντάς τους όλους ιδανικά». Αυτά γράφει η γαλλόφωνη ανύπνια δημοσιογράφος, αρχισυντάκτρια Σάρα Γκριρά σε άρθρο της με τίτλο «Algérie. En finir avec le mythe Camus» («Αλγερία. Να τελειώνουμε με τον μύθο Καμύ»), στο διαδικτυακό περιοδικό *Orient XXI* (7/8/2023). Ισχυρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι «μετά το 1990, με την πτώση του κομμουνιστικού μπλοκ και την ανοικοδόμηση του ευρωπαϊκού χώρου, ο εν λόγω συγγραφέας έγινε "οικουμενικός", και εξάλλου το να μιλάς σήμερα για τα "άκρα" δεν αποτελεί πλέον μήτε καν κατάχρηση της γλώσσας»(!). Βρισκόμαστε βέβαια στην εποχή των «μετααποικιακών σπουδών», αλλά και της δικαίωσης της ισλαμικής βίας, τουλάχιστον για ένα τμήμα της Αριστεράς. Η Γκριρά έχει το ζωντανό τραγικό παράδειγμα της ακατάσβεστης σύγκρουσης μεταξύ Ισραήλ και Παλαιστίνης ενώ, αν ζει στη Γαλλία, ο κοινοτισμός εκεί υφίσταται κατ' αντανάκλαση ισχυρά πλήγηματα από οδοντρές εχθροπραξίες μεταξύ εβραίων και μουσουλμάνων. Η αποδόμηση επομένως του «αποικιοκράτη συγγραφέα» Καμύ είναι ίσως μια διέξοδος ανακουφιστική.

Ο μάλλον συννομηλικός της Όλιβερ (Ολιβιέ) Γκλόαγκ επιχειρεί να κάνει το ίδιο με τη δημοσιογράφο. Γράφει ένα δοκίμιο πολεμικής εναντίον του Καμύ, απολύτως στο πνεύμα των καιρών. Ζει όμως στην Αμερική και είναι καθηγητής πανεπιστημίου, με έρευνες που αφορούν τις αναπαραστάσεις της αποικιοκρατίας στη λογοτεχνία και την πολιτισμική ιστορία της

Γαλλίας τον 20ό αιώνα. Και ως πανεπιστημιακός γράφει ένα δοκίμιο πολύ καλά τεκμηριωμένο και φροντισμένο (344 σημειώσεις σε 160 σελ.), με πλούσια πληροφόρηση που προκύπτει από εξαντλητικές προφανώς αναγνώσεις. Γνωρίζει το θέμα του, έχει εκδώσει το 2020 και το βιβλίο *Albert Camus. A very short introduction*. Το πρόσφατο δοκίμιο πάντως πραγματεύεται στενά τις σχέσεις του Καμύ με την αποικιακή Γαλλία, αυτή είναι η πρόθεσή του. Γιατί όμως του δίνει έναν τόσο προκλητικό, δημαγωγικό τίτλο, που αν μη τι άλλο καθόλου δεν ταιριάζει με τα πανεπιστημιακά ήθη; Μου είναι ακατανόητο. Για να τραβήξει την προσοχή; Για να γίνει συζήτηση; Για να πουλήσει; Επειδή απεχθάνεται τον Καμύ; Όλα αυτά μπορεί να ισχύουν. Αλλά, για μένα, αυτό το «γιατί;» παραμένει υπαρκτικά μετέωρο ως προς τα κίνητρό του. Είναι πάλι φυσικό το ότι, στη Γαλλία, το βιβλίο έγινε ευρέως δεκτό και ως προϊόν της λεγόμενης ακυρωτικής κουλτούρας (cancel culture), ως «ξήλωμα του αγάλματος», που σχετίζεται με το κίνημα της «αφύπνισης» (wokisme). Άλλωστε, οι εκδόσεις La Fabrique (που ίδρυσε το 1998 ο Eric Hazan) είναι γνωστό ότι στηρίζουν πονήματα που τοποθετούνται «αριστερότερα της Αριστεράς», όπως δηλώνουν οι ίδιοι. Ο Γκλόαγκ κατηγορήθηκε, μεταξύ άλλων, για «δίκη προθέσεων», για «αλλοιώσεις παραθεμάτων», για «την πιο βρόμικη πνευματική ανεντιμότητα» παρουσιάζοντας έναν Καμύ «αποικιοκράτη ρατσιστή, σεξιστή και μισογόνη» (Eugénie Bastié, «Et maintenant, ils veulent déboulonner Albert Camus», *Le Figaro*, 27/9/2023), για συγγραφέα ενός «δοκίμιου κατεδάφισης» (*Le Point*), για «έλλειψη ελεύθερου κι αμερόληπτου πνεύματος στην έρευνά του» (Martin Legros, «Faut-il canceller Camus?», *Expresso*, 19.3.2023). Ο επίσης κριτικός απέναντι στον Καμύ Yves Ansel («La question Camus», περ. *En attendant Nadeau*, Νοέμβρ. 2023), συγγραφέας του διακριτικού βιβλίου *Albert Camus, totem et tabou. Politique de la posterité* (2012), συμφωνεί με τον Γκλόαγκ απλώς στο ότι ο Καμύ «στην πραγματικότητα δεν ήταν επ' ουδενί αντιαποικιοκράτης», όπως τον παρουσιάζει η «καλή πλέον φήμη του», αλλά «λεπταίσθητος υπέρμαχος ενός ανθρωπιστικού συμβιβασμού της γαλλικής παρουσίας στην Αλγερία», και αναγνωρίζει ότι ουσι-

United Press International / United States Library of Congress's Prints and Photographs division

Ο Αλμπέρ Καμύ το 1957, τη χρονιά που τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ.

αστικά η Γαλλία, μη έχοντας κάνει ποτέ ως τώρα την «αντιαποικιακή της στροφή», θεωρεί τον συγγραφέα της *Πανούκλας* «χρήσιμο είδωλο» (Γκλόαγκ, σ. 40). Ωστόσο, ο Άνσελ παρατηρεί ότι όλα τα υπόλοιπα που προσάπτει ο Γκλόαγκ στον Καμύ, στα κεφάλαια 3 και 4, όσον αφορά τις περιπτώσεις (και προσωπικές εντέλει) σχέσεις Σαρτρ/Καμύ, δεν συνάδουν με τα προηγούμενα περί αποικιοκρατίας και δεν έχουν κανένα νόημα, αφού η εν λόγω διένεξη μεταξύ των δύο αταίριαστων διανοουμένων είναι πλέον μια χωνεμένη ιστορία, με δίκιο κι αδίκιο για αμφοτέρους. Όπως ανώφελο και παράταιρο βρίσκει και το κεφάλαιο 5 για την πρόσληψη του Καμύ και τις σχέσεις του με τις γυναίκες, όπου ο Γκλόαγκ στηλιτεύει με μένος τον «δοξουανισμό» (σ. 33) και τον μισογυνισμό του συγγραφέα. Ο Άνσελ εν γένει θεωρεί ότι στο βιβλίο του ο Γκλόαγκ συστηματικά αδικεί και κατακρίνει άνευ λόγου τον Καμύ, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στις σ. 137-141, όπου σχολιάζεται η «ανέντιμη, διφορούμενη και αντιπατική» στάση του όσον αφορά την κατάρτησή της θανατικής ποινής. Ο Καμύ, στο κείμενό του *Σκέψεις για την γκιλοτίνα* (1957), γράφει ειρω-

νικά ο Γκλόαγκ, «ποζάρει ως υπέρμαχος της κατάργησης» (Γκλόαγκ, σ. 141) θέλοντας, λόγω του πολέμου της Αλγερίας, να ανασκευάσει τις «παλινοδίες του» του παρελθόντος. Εννοεί το 1944 (τριάντα χρόνια ο Καμύ), τότε που είχε στηρίξει, μαζί με τους Σαρτρ και Μπωβουάρ, τη θανατική ποινή για εκκαθαρίσεις διωκτών, συγκεκριμένα του αντισημίτη και συνεργάτη των Γερμανών Ρομπέρ Μπραζιγιάκ, επικαλούμενος τις θυσίες των αντιστασιακών. Μετά τη δίκη του κατηγορούμενου ακροδεξιού και την ετυμηγορία της τιμωρίας του με την εσχάτη των ποινών, επιτροπή συγγραφέων με επικεφαλής τον Φρανσουά Μωριάκ (και τους Πωλ Βαλερύ, Πωλ Κλωντέλ, Ζαν Ανούιγ, Κολέτ, Κοκτώ κ.ά.) είχε ζητήσει από τον Ντε Γκωλ να δοθεί χάρη στον ποιητή Μπραζιγιάκ. Ο Γκλόαγκ γράφει χλευαστικά ότι εντέλει ο Καμύ «αλλάζει τροπάριο για τη θανατική ποινή, εντάσσεται στην επιτροπή και υπογράφει το ψήφισμα». Δεν αναφέρει όμως, όπως μας λέει ο Μαρτέν Λεγκρό (*Expresso*, ό.π.) ότι πολύ σύντομα ο Καμύ αναγνώρισε το λάθος του μέσα στη σύγχυση της εκδικητικής μανίας, στον «πυρετό της Αντίστασης και τη δύσκολη μνήμη δολοφονημένων

φίλων του», και «δημοσίως παραδέχτηκε ότι ο Μωριάκ είχε δίκιο για τη χάρη που είχε ζητήσει. Όπως λέει κι ο Μονταίνος: «Μόνο οι τρελοί είναι βέβαιοι και αποφασισμένοι»» (Βιβλίο I, κεφ. 26).

ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΜΕΤΡΟ ΤΗΣ ΑΝΤΙΦΑΣΗΣ

Δεν προτίθεται εδώ να παραστήσω τον απολογητή του Καμύ, έχω μιλήσει γι' αυτόν σε άλλες περιστάσεις³. Και δεν δύναμαι μήτε επιθυμώ να σχολιάσω ή να ανασκευάσω επιχειρήματα στα τεκμήρια που προσκομίζει ο Γκλόαγκ στη μελέτη του. Δεν μπορώ καθόλου να συμμεριστώ μήτε να καταλάβω αυτού του είδους τη συλλήβδην κατεδαφιστική, «ακυρωτική» πολεμική που ασκούν κάποιοι από τις νεότερες γενιές. Αυτοί γεννήθηκαν λίγο πριν από την αρχή του 21ου αιώνα κι εγώ πέρασα το κατώφλι τον στην ηλικία των σαράντα και πλέον. Ωστόσο, έχω την περιέργεια και προσπάθη να κατανοήσω τις ολοκληρωτικού τύπου εμμονές τους, που ακυρώνουν κάθε διάλογο. Υπάρχει, νομίζω, ένα μεγάλο χάσμα: εγώ πιστεύω στην αλήθεια των πραγμάτων, και θεωρώ ότι πρωτίτως βρίσκεται έξω από μένα, είναι μια σύνθετη, πολλαπλή αλήθεια, με όρια και όρους, κι εγώ πρέπει να εφοδιάζομαι κατάλληλα για να την προσεγγίσω. Για τους εν λόγω νεότερους που ασκούν την αμειλικτική, τυφλή θαρρείς, κριτική στο παρελθόν, λες κι η παρέμβασή τους θα μπορούσε να το διορθώσει ή να το τροποποιήσει εδώ και τώρα, αλήθεια είναι εκείνο που πιστεύουν οι ίδιοι, και δεν βρίσκεται έξω απ' αυτούς. Λόγου χάρη, το κίνημα woke, μου εισηγούν, επαναπροσδιορίζει το σύνολο πνευματικών ή ιστορικών έργων καθώς και τους πρωτεργάτες τους ή τους καλλιτέχνες, στις ιδέες ή στη δράση των οποίων ενυπάρχουν στοιχεία που στα δικά μας μάτια σήμερα θεωρούνται απαράδεκτα. Δεν το καταλαβαίνω. Συνήθως μάλιστα οι woke εκφράζονται με υπερβολικά κριτική στάση: δεν θα πουν, π.χ., ότι ο Καμύ δεν ήταν αντιαποικιοκράτης, αλλά ότι ήταν υπέρμαχος της αποικιοκρατίας. Στη διατύπωση αυτή υπάρχει περισσότερο ενδιαιθέριον για την πίστη και την ιδέα που υποστηρίζει ο κριτικός, παρά για τον κρινόμενο άνθρωπο και τις συνθήκες στις οποίες βρισκόταν εβδομήντα χρόνια πριν. Η διαφορά εκείνων των συνθηκών με το

Stable Diffusion

8 Ιουνίου 1962. Ο γάλλος πρόεδρος Σαρλ ντε Γκωλ ανακοινώνει, σε τηλεοπτικό διάγγελμά του, την απόφαση κήρυξης ανεξαρτησίας για την Αλγερία.

σήμερα είναι η μέρα με τη νύχτα. Όλο αυτό μου θυμίζει την «αιχμάλωτη σκέψη» του Τσεόλαβ Μίλος³. Ο πολωνός αντιφρονών συγγραφέας, που κατέφυγε αυτοεξόριστος στη Δύση τον καιρό του «υπαρκτού σοσιαλισμού» για να γλιτώσει από το ολοκληρωτικό καθεστώς της χώρας του, όταν βρέθηκε στο Παρίσι (1951-1952) έλεγε ότι «οι περισσότεροι Γάλλοι διανοούμενοι είχαν στρέψει τις ελπίδες τους στην Ανατολή, όπου δέσποζε “φάρος σοφίας και αρετής” ο Στάλιν. Όσοι συμπατριώτες τους, όπως ο Αλμπέρ Καμύ, τολμούσαν να κάνουν λόγο για τα στρατόπεδα εκτόπισης στη Σιβηρία υποφέρονταν ή απομονώνονταν». Ο Μίλος είχε συμβάλει εν μέρει στην αφύπνιση (υπήρχε και τότε πολλαπλή ανάγκη για «αφύπνιση») ενός πνεύματος αμφισβήτησης απέναντι στην επίσημη «αλήθεια» που εφαρμόζονταν στη σκέψη των πολιτών (Ανατολής και Δύσης) προκειμένου να κυριαρχεί το ολοκληρωτικό κράτος ή η ιδεολογία του κόμματος και το δόγμα τους. Ο Μίλος συγκρίνει τη Νέα Πίστη του Κόμματος με το μουσουλμανικό *κετμάν*: «ένα παιχνίδι απόκρισης σκέψεων και συναισθημάτων», που υιοθετείται από τους ανθρώπους για να κλείνει ο δρόμος προς τη ζώσα αλήθεια και την πραγματικότητα της ζωής και να θριαμβεύει η Ιδέα, δηλαδή «ο Θεός που προτίμησε να τους αφήνει να πλανώνται». Δεν υπάρχουν εδώ αντιφάσεις, ή κανείς δεν τολμά να τις αποκαλύπτει δημοσίως, και

θώς επικρατεί μια θεομοποιημένη υποκρισία. Γιατί είναι αλήθεια ότι μόνον οι αντιφάσεις οδηγούν στην πραγματικότητα.

Οι κριτές του παρελθόντος με κριτήρια σημερινά (κρίνοντας ερήμην τους το παρόν με χθεσινά), θεωρούν ίσως ότι εκείνο το παρελθόν κι η μαύρη του αλήθεια έχει προ πολλού πεθάνει, έχει σαβανωθεί στη μνήμη των υπολογιστών, άρα είναι ελεύθεροι να το χειρίζονται κατά το δοκούν. Κι αφού, κατ'επέκταση, και οι άνθρωποι του παρελθόντος είναι αναντίρρητα πεθαμένοι, σκόρπες στάχτες στο χώμα, οι εν λόγω κριτές ερευνούν με άνεση τα χάρτινα ή τα ψηφιακά τεκμηρίά τους για να βγάζουν τα θερμόμαμα σύγχρονα πορίσματά τους. Ανέφερα στη αρχή κάποιες αξίες που πηγάζουν από το έργο και το στοχασμό του Καμύ: η αντίφαση, το μέτρο, η ισορροπία. Ανήκω κι εγώ, νομίζω, σε εκείνους που κρίνουμε τα πράγματα, πόσο μάλλον τη λογοτεχνία, με το ανθρώπινο μέτρο της αντίφασης και των ορίων, και με μια ισορροπία χωρίς καθόλου άνεση. Στην περίπτωση αυτή, ο άνθρωπος που βρίσκεται, λόγω χάρη, πίσω απ' τις σελίδες του βιβλίου του, ανάμεσα στις αράδες, πιστεύω ότι, αν και νεκρός από καιρό, αναπνέει ακόμα, είναι ζωντανός, και αναπνέει το τότε, όχι το σήμερα, ακόμη κι αν δικαιώνεται ή επαληθεύεται. Θεωρώ πάντως ότι ο Καμύ ήταν μια εξαίρεση. Μια μοναδική περίπτωση Γάλλου της Αλγερίας, Παριζιάνου

(για ένα φεγγάρι) διανοούμενου, με καθοριστικά παιδιόθεν βιώματα ώστε να ξεχωρίζει ανάμεσα στους ε(α)ποίκους, εξ ου και η υπέρμετρα συναισθηματική εμπλοκή του στα ζητήματα της ανεξαρτησίας της χώρας του από τους αποικιοκράτες δυνάστες (και –τι ειρωνεία!– διαφωτιστές). Δεν μπορεί να κριθεί ιδεολογικά για τον πόλεμο της Αλγερίας. Μπορεί να κριθεί για το συγγραφικό του έργο (θέατρο, πεζογραφία, δοκίμιο), και πολιτικά, από τα άρθρα του στο περ. *Combat* (1944-1947), από τα ελευθεριακά γραπτά του (1948-1960), από τις διαλέξεις και τις ομιλίες του, ή από τη στάση του απέναντι στον ναζισμό και στον σταλινισμό.

Ο Γκλόαγκ γράφει ότι «κεντρικός στόχος του *Επαναστατημένου ανθρώπου* είναι ο κομμουνισμός» (σ. 98). Όχι ακριβώς. Και πάντως ο κομμουνισμός εδώ νοείται ως προς το εφαρμοσμένο κοινωνικό σύστημα, τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», που επιζεί με δικτατορία, με εκκαθαρίσεις αντιφρονούντων. Όχι τους κομμουνιστές που πολέμησαν το φασισμό, όχι εκείνους των συνδικάτων της Δύσης που μάχονται για κοινωνική δικαιοσύνη. Και ένας παράλληλος κεντρικός στόχος, πρέπει να το πούμε, είναι η διάκριση ανάμεσα στη δικαιοσύνη και την εκδίκηση. Βέβαιο είναι ότι οι ιδέες του Καμύ (και τα επιλεγμένα διαβάσματα που τον διαμόρφωσαν) αντιλήθηκαν από την καταγωγή του και τα παιδικά του βιώματα. Πού ακούστηκε σαράντα τριών χρό-

νώ νομπελίστας που, μόλις ηρεμεί από την αναπάντεχη φτωχοσία της βράβευσης, να κάθεται και να γράφει ευχαριστήριο γράμμα στο δάσκαλο που είχε στο δημοτικό³. («Αγαπητέ, κύριε Ζερμαίν», κι εκείνος να του απαντά: «Αγαπητέ μου μικρέ».) Δεν υπάρχει κανένας μελοδραματισμός εδώ. Απλά μια εξαίρεση. Γεννημένος το 1913, ο Καμύ ήταν στην ουσία άνθρωπος του 19ου αιώνα, εξ ου και η υπαρξιακή μανία με τον Ντοστογιέφσκι ή τον Νίτσε. Και καθώς σκοτώνεται στα σαράντα έξι του χρόνια, πάνω στη στροφή της ζωής του για την ωριμότητα, η μοίρα, αδυσώπητη, υπογραμμίζει ακόμη πιο εμφαντικά την εξαίρεση – κι ίσως συμβάλλει και στη δημιουργία του «μύθου» του.

ΑΛΓΕΡΙΑ. Η ΑΠΟΙΚΙΑ ΕΞΑΙΡΕΣΗ

Δεν είναι ειλικρινής ο Γκλόαγκ όταν γράφει «να ξεχάσουμε τον Καμύ έτσι όπως μας τον παρουσιάζουν» (σ. 171). Ούτε όταν λέει: «η πρόκληση είναι αυτή που κάνει τον Καμύ». Μήτε ο σπουδαίος συγγραφέας μαρξιστής Φρέντρικ Τζέιμσον, που προλογίζει το βιβλίο, είναι ειλικρινής γράφοντας ότι «οι κριτικές του Γκλόαγκ δεν έχουν τόσο στόχο τον ίδιο τον Καμύ όσο τη mainstream καθοσίωσή του – και, πέρα από την αγορά, την καθοσίωση της εικόνας του περισσότερο παρά του έργου του» (σ. 10). Δηλαδή, μαζί με την εικόνα του, δεν καίγεται και ο άνθρωπος; Ο Γκλόαγκ ταυτίζει το δράμα του Καμύ (που κράτησε μόλις 27 χρόνια ενήλικης ζωής) με «μια Γαλλία που επιμένει να κουκουλώνει το αυτοκρατορικό της παρελθόν και να αγνοεί το νεοαποικιοκρατικό της παρόν» (σ. 19-20). Δηλαδή, επειδή χρησιμοποιούν «έξυπνα» τον Καμύ όσοι θέλουν να αγνοούνται τα εγκλήματά τους, ο συγγραφέας (και τα βιβλία του) παύει να είναι αυτός που είναι και γίνεται συνένοχός τους; Αλλά είπα ότι δεν θέλω να γίνω απολογητής του συγγραφέα της *Πτώσης*. Το ελληνικό κοινό όμως, εκτός του ότι ελάχιστα γνωρίζει για την αποικιακή Γαλλία ή για τον πόλεμο της Αλγερίας, δεν έχει τη δυνατότητα ούτε για ευρεία πρόσβαση στην «πρόκληση» του Καμύ στη Γαλλία, που απασχολεί ιδιαίτερος τον Γκλόαγκ. Γράφω λοιπόν τούτο το κείμενο για να δώσω και ένα δείγμα της υποδοχής του βιβλίου του Γκλόαγκ από το γαλλικό κοινό, αλλά ίσως και

προκειμένου να ανασκευάσω τον απαράδεκτο τίτλο του. Επιπλέον, θέλω να μιλήσω και για ανθρώπους που γνώρισαν προσωπικά τον συγγραφέα, φίλους του, οι οποίοι, ενώ μπορεί να διαφωνούσαν μαζί του, κράτησαν πάντα μια στάση επιείκειας και κατανόησης ως προς το καυτό θέμα της Αλγερίας, ώστε να μην καθορίσει την εκτίμηση που έτρεφαν για το έργο του συγγραφέα. Η πραγματική ζωή, το είπαμε, μπορεί να αφογκράζεται σε βάθος και να αντιστέκεται στις αντιφάσεις του αδιαχώριστου καλού/κακού. Χρήσιμο εδώ είναι να αναφερθούν και κάποια ιστορικά στοιχεία και δράματα.

Ο Καμύ υπήρξε ένας αντόπιτης μάρτυρας απλώς, παρά πολιτικός αναλυτής για την αποικιακή κατάσταση στην Αλγερία. Τον αποκάλυψαν «ουμανιστή αποικιστή καλής θέλησης» ήδη από τη δεκαετία του 1940, δεν είναι κάτι καινούργιο. Πίστευε ότι το 80% των Γάλλων της Αλγερίας δεν ήταν «άποικοι», αλλά φτωχοί άνθρωποι, λαός που μοχλούσε δουλεύοντας. Οι «μεγάλοι άποικοι», το 20%, ήταν οι εκμεταλλευτές όλων, Γάλλων και Αράβων. Η ιδέα του να μοιραστεί ο γαλλοαλγερινός λαός την εξουσία και τα πλούτη της χώρας ήταν ουτοπική. Ο Καμύ είχε στηρίξει το 1954 τον Φερχάτ Αμπάς, μετριοπαθή αλγερινό πολιτικό, εθνικιστή με φιλογαλλική στάση, που ζητούσε ίσα δικαιώματα Αλγερινών και Γάλλων, μια πολιτική αφομοίωσης που απέτυχε. Ο πόλεμος της Αλγερίας (1954-1962) ήταν ένας αναπόφευκτος, εντέλει, βρόμικος αποικιακός πόλεμος, αλλά και ένας εμφύλιος στη Γαλλία (ως το 1999 επισήμως ονομαζόταν «επιχείρηση αποκατάσταση της τάξης» και όχι «πόλεμος»). Εκατόν τριάντα δύο χρόνια γαλλική αποικιοκρατία στην Αλγερία (1830-1962) δέχασαν τη μητρόπολη, διέφθειραν τη δημοκρατία, γέννησαν φασιστικά τέρατα. Σπουδαίοι πολιτικοί, όπως ο Πιερ Μαντές-Φρανς (ο Καμύ τον θαύμαζε), σοσιαλιστής της παράδοσης του Λεόν Μπλουμ (αριστερός χωρίς κομμουνισμό), δύσκολα αντιστέκονταν. Ο ίδιος ο Μαντές-Φρανς παραιτήθηκε το 1955, μετά τη συμβολή του στην ανεξαρτησία της Ινδοκίνας (γαλλική αποικία από το 1887 ως το 1954), χωρίς να μπορέσει να αποτρέψει εκεί τον πόλεμο με τη μητροπολιτική Γαλλία. Το γαλλικό προτεκτοράτο της Τυνησίας απελευθερώνεται το 1956, μαζί με το

Αλέκος Παπαδάτος / The Books' Journal

Ο Αλμπέρ Καμύ από τον Αλέκο Παπαδάτο.

Μαρόκο, η Σενεγάλη το 1960, η Γαλλική Πολωνησία, η Δημοκρατία της Γουινέας έγιναν ανεξάρτητες ή απέκτησαν απλώς διοικητική αυτονομία με πολύ λιγότερη βία ή και καθόλου. Η Αλγερία όμως αποτέλει εξαίρεση. Σε αντίθεση με τις υπερπόντιες κτήσεις της Γαλλίας που λειτουργούσαν ως εμπορικοί σταθμοί (colonie composit), η Αλγερία ήταν «αποικία εποίκισμου» (colonie de peuplement). Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, ζούσαν εκεί ένα εκατομμύριο Ευρωπαίοι, Γάλλοι κυρίως, και 9 εκατομμύρια Αλγερινοί.

«Σας κατάλαβα!» («Je vous ai compris!»), είναι η πρώτη φράση από την ιστορική ομιλία του Ντε Γκωλ στις 4 Ιουνίου 1958, όταν μίλησε στα συγκεντρωμένα πλήθη στο Αλγέρι. Δεν ήταν ξεκάθαρα υπέρ της γαλλικής Αλγερίας, απλά

τους καθυσόχαιζε όλους -μουσουλμάνους, Ευρωπαίους, εβραίους και Γάλλους-, προετοιμάζοντας την ώρα που θα ανακοίνωνε την ώριμη πλέον ανάγκη για την αυτοδιάθεση της χώρας. Ο πόλεμος ήδη μαινόταν τα τελευταία τέσσερα χρόνια με αβυσσαλέα εχθρότητα, ρατσιστική και ταξική. Έγραφε ο Καμύ στο διήγημα της πιο στυγνής εξορίας και μοναξιάς «Ο φιλοξενούμενος» (1957):⁶

Μια απόλυτη οργή πλημμύρισε τον Νταρ ενάντια σ' αυτό τον άνθρωπο [τον αθώο φονιά και αγμάλωτο Άραβα], ενάντια σ' όλους τους ανθρώπους και τη βρόμικη μοχθηρία τους, τ' ακούραστα μίση τους, την τρέλα τους για αιματοχυσία.

Στις 6 Σεπτεμβρίου 1960, στο

Παρίσι, αριστεροί διανοούμενοι και καλλιτέχνες δημοσιεύουν το «Μανιφέστο των 121», με τίτλο: «Διακήρυξη για το δικαίωμα στην ανυποταξία στον πόλεμο της Αλγερίας», συντάκτες του οποίου εμφανίζονται ο Ντιονύς Μασκολό και ο Μωρίς Μπλανσό. Το υπογράφουν, μεταξύ άλλων, ο Ανταμόφ, ο Ρομπέρ Αντέλμ, η Μπωβουάρ, ο Πιερ Μπουλέζ, η Ντυράς, ο Μπρετόν, ο Κλωντ Λαντσιμάν, ο Σαρτρ, ο Μισέλ Λεϊρίς κ.ά. Στις 7 Οκτωβρίου έρχεται η απάντηση-αντιπαράθεση υπέρ της γαλλικής Αλγερίας, με το «Μανιφέστο των Γάλλων διανοούμενων που αντιστέκονται στην εγκατάλειψη του πολέμου», καταγγέλλοντας τη στήριξη του αλγερινού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (FLN) και τους 121 προδότες της χώρας. Υπογράφουν δεξιοί, ακροδεξιοί, ο Ζαν-Μαρί

Λεπέν (είχε πολεμήσει στην Ινδοκίνα) κ.ά. Αργότερα, τον ίδιο μήνα, δημοσιεύεται στο περ. *Enseignement public* (Οκτώβριος 1960) και τρίτο Μανιφέστο, με τον τίτλο «Εκκλήση στην κοινή γνώμη για διαπραγματεύσιμη ειρήνη», που το συνέταξαν γάλλοι καθηγητές και φοιτητές, και το υπογράφουν, μεταξύ άλλων, ο Ρολάν Μπαρτ, ο Ζακ Λε Γκοφ, ο Εντγκάρ Μορέν, ο Ζακ Πρεβέρ, ο Πωλ Ρικέρ κ.ά. Ο Ρικέρ είχε δηλώσει ότι δεν συμβούλευε την ανυποταξία αλλά και ότι αρνιόταν να την καταδικάσει. Θα υπερασπιζόταν μάλιστα έναν λιποτάκτη σε στρατιωτικό δικαστήριο, αφού επρόκειτο για έναν παράνομο πόλεμο που εμπόδιζε τη δηλωμένη πλέον επιθυμία του αλγερινού λαού να υπογράψει κράτος ανεξάρτητο, όπως έκαναν και άλλες χώρες της Αφρικής. Σκέφτομαι ότι, αν ζούσε ο Καμύ, ίσως να συμπεριφερόταν μ' αυτούς τους ήπιους ανθρώπους των γραμμάτων. Όταν μιλούσε δημοσίως για «πολιτική εκχειρίδα» το 1956 στο Αλγέρι, κινδυνεύοντας να τον λιντσάρουν, ήταν ακόμη πολύ νωρίς. Το αίμα είχε χαράξει το δρόμο. Το αναμενόμενο δημοψήφισμα έγινε πάντως στις 8 Ιανουαρίου 1961 και υπερψηφίστηκε το «Ναι» στην αυτοδιάθεση του αλγερινού λαού, με 75% των ψήφων στη Γαλλία και 69% στην Αλγερία. Οι «προδομένοι» μειοψηφούντες υπέρμαχοι της γαλλικής Αλγερίας έχουν στο μεταξύ ιδρύσει την παρακρατική Μυστική Στρατιωτική Οργάνωση (OAS) σπέρνοντας τον τρόμο με βασανιστήρια και δολοφονίες. Ο Ντε Γκωλ ωστόσο συνομιλεί πλέον διπλωματικά με το FLN, ενώ δολοφονείται ο δήμαρχος του Εβιάν, που είχε φιλοξενήσει της ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις.

Μοιραία ήρθε και το λεγόμενο «πραξικόπημα των στρατιωτών», στις 21 Απριλίου 1961, υποκινούμενο από επαγγελματίες του γαλλικού στρατού στο Αλγέρι, με την καθοδήγηση πέντε μεγαλόσημων στρατιωτών, υπέρμαχων της φιλοσοπικιακής γαλλικής πολιτικής, που εναντιώθηκαν στον Ντε Γκωλ για την επιμονή του στην αυτοδιάθεση της Αλγερίας. Απέτυχαν, βέβαια, και ο Ντε Γκωλ κατάφερε να φτάσει στις «Συμφωνίες του Εβιάν» τον Μάρτιο του 1962, που σήμαναν την κατάπαυση του πυρός και το τέλος της γαλλικής κατοχής. Τον τελευταίο χρόνο ο τρόμος και το αίμα αναδεύονταν στα σπλάχνα της Γαλλίας, σε αλγερινό έδαφος

κυρίως, από τη σκληρή εμφυλιακή σύγκρουση παραστρατιωτικών οργανώσεων: η γκωλική ομάδα των Γενειοφόρων (Barbouze), άτυπη οργάνωση αστυνόμευσης, δρούσε, αμυνόμενη, εναντίον της τρομοκρατικής OAS των γάλλων εθνικιστών και ακροδεξιών, οι οποίοι αποπειράθηκαν να δολοφονήσουν και τον ίδιο τον Ντε Γκωλ.

Σήμερα, οι Γάλλοι, όταν αναρωτιούνται «τι τις θέλουμε πια τις αποικίες ή τι χρειαζόνταν;», αναλογίζονται μια σκληρή αλήθεια: από το 1960 ως το 1996 (επί Ζακ Σιράκ), στο αρχιπέλαγος της Γαλλικής Πολυνησίας (Μουρουρόα) και στην Αλγερινή Σαχάρα, γίνονταν συστηματικά οι πυρηνικές δοκιμές για την ατομική βόμβα (πολιτική της ισορροπίας τρόμου). Η Γαλλία πληρώνει τώρα αποζημιώσεις σε εκατοντάδες ασθενείς αυτόχθονες που ζουν πλησίον των περιοχών αυτών και έχουν μολυνθεί από τη ραδιενέργεια. Σε όσους καταφέρνουν βέβαια να προσκομίζουν τα πολύπλοκα έγγραφα μαζί με την αίτηση. Το 2022 δόθηκαν 15 εκατομμύρια ευρώ.

Η Γαλλία, η μεγάλη δημοκρατία της αστικής επανάστασης, είχε και έχει πολλά πρόσωπα. Ο Καμύ τα αναγνώριζε. Αρνιόταν να βλέπει το ενιαίο διχασμένο. Δεν ήθελε να επιλέξει, δεν μπορούσε να ταιριάζει, δεν δεχόταν να μην ταιριάζει. Δεν ένιωθε, ή δεν πρόλαβε να ωριμάσει για να το νιώσει, το πραγματικό αίσθημα του ανήκειν, μήτε στη γαλλική κοινωνία της «μητρόπολης» μήτε στη «γαλλική Αλγερία». Και στους δυο τόπους ένιωθε εξόριστος, και στους δυο είχε χτίσει ένα δικό του βασίλειο (όπως στα ομώνυμα διηγήματα): στην εξορία της Αλγερίας βασίλειο ήταν ο ήλιος κι η θάλασσα, στην εξορία του Παρισιού υπήρχε το βασίλειο του θεάτρου και της γαλλικής γλώσσας. Αδιαχώριστα, αλλά και ποτέ ενωμένα. Ίσως να ανήκε μόνο στην εκτός συνόρων «αλγερινή κοινότητα συγγραφέων», μαζί με τον Ζαν Ντανιέλ, τον Ζυλ Ρουά κ.ά. Ίσως να ένιωθε ότι ανήκε στο Λουρμαρέν της Προβηγκίας, αφού εκεί κοντά κατοικούσε ο αδελφικός του φίλος, ο ποιητής Ρενέ Σαρ, πρώην αντιστασιακός, που κι αυτός απεχθανόταν το Παρίσι. Ο Σαρ, το 1958, τον βοήθησε να βρει το σπίτι στο Λουρμαρέν, που το αγόρασε με τα χρήματα του Νόμπελ. Εδώ θα μπορούσε να φέρε και η μητέρα του από το Αλγέρι, σκεπτόταν ο Καμύ, χωρίς να νιώθει εκπατριωμέ-

νη. Αλλά δεν πρόλαβε να ζήσει στο χωριό αυτό ούτε ένα χρόνο.

Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Αντίθετα με τον Γκλόαγκ, ο κατά εφτά χρόνια μικρότερος φίλος του Καμύ Ζαν Ντανιέλ (1920-2020), ο αιωνόβιος συγγραφέας και δημοσιογράφος, ιδρυτής του περιοδικού *Nouvel Observateur* (1964), επίσης γεννημένος στην Αλγερία, εβραϊκής καταγωγής, θέλησε να φτιάξει ένα κινηματογραφικό πορτρέτο του συγγραφέα του *Ξένο* που να «αποδομεί» την αρνητική εικόνα του, τραγική ή «ναίφ», η οποία συχνά συνδέεται με το δημοφιλέ όνομά του ως λογοτέχνη και πολιτικοφιλοσοφικού στοχαστή. Το ντοκιμαντέρ βγήκε το 1999 με τον εύστοχο τίτλο *Αλμπέρ Καμύ, μια τραγωδία της ευτυχίας* (Albert Camus, une tragédie du bonheur), σε σκηνοθεσία του Joël Calmettes και κείμενα του Ντανιέλ. Μεταφέρω εδώ τα ισορροπημένα λόγια του αφηγητή, πέρα από τη λατρεία ή την ακρωτική κριτική. Γνωρίστηκαν το 1947, λέει ο Ντανιέλ, και έζησε πλάι στον Καμύ περιόδους υπέρμετρης ευτυχίας, βλέποντας πόσο ακριβή πλήρωνε εκείνος το τίμημα. Η αναζήτηση της ευτυχίας, για τον Καμύ, ήταν αδιαχώριστη από το τραγικό αίσθημα. Αυτό τον έκανε να θεωρεί την ευκολία στη ζωή επικίνδυνη. Η ευτυχία τον διαπενούσε, με όλη της την απλότητα, εμποδισμένη πάντα, πληγωμένη, ώσπου στο τέλος χάθηκε, λίγο πριν σκοτωθεί, πάνω στη στροφή που θα άλλαζε τα δεδομένα της ζωής του. «Αν, για τον Σαρτρ, το παράλογο είναι η τύχη που έριξε τον άνθρωπο στον κόσμο, ενώ θα μπορούσε να μην είχε συμβεί αυτό, για τον Καμύ το παράλογο είναι η αντίθεση ανάμεσα στο πάθος του ανθρώπου και στη σιωπή του κόσμου», όπως το περιγράφει αρχικά στο *Μύθο του Σιουφορ*. Ο ηθοποιός Μισέλ Μπουκέ θυμάται πόσο εντυχιμένος ήταν ο Καμύ όταν δούλευαν μαζί στο θέατρο, «μες στη φωτεινή διαύγεια του μυαλού του, αν και η διαύγεια δηλώνει απελπισία». Με την *Πανούκλα*, δεν ήθελε να δείξει την ανθρώπινη κατάσταση και τον ήρωα σωτήρα, όπως ο Μαλρώ, αλλά την κατάσταση εκείνων που διατηρούν τη νοσταλγία της ευτυχίας μέσα στη μολυσμένη πολιτεία, χάρη στη μολυσμένη πολιτεία, χάρη στην αλληλεγγύη. Ο φίλος του Καμύ, Πασκάλ Πιά, τον κατηγορήσει ότι, με το μυθιστόρημα αυτό,

έδωσε, ως «κοσμικός άγιος» (δεν χάνει την ευκαιρία να το αναφέρει και ο Γκλόαγκ, σ. 19), ένα νόημα στη ζωή, αυτός, ένας μηδενιστής (που δεν ήταν, γιατί ένας ελευθεριακός δεν είναι μηδενιστής!). Οι κομμουνιστές συγγραφείς τον κατηγορούσαν ότι στρέφεται στη Δεξιά. Οι δεξιοί και ακροδεξιοί τον χλευάζαν κι αναρωτιόνταν μήπως αυτή «η ηθική του Ερυθρού Σταυρου ενός άθεου Σαντι-Εξπερύ δεν κρύβει εντέλει παρά έναν φιλόσοφο για τις τελευταίες τάξεις του λυκείου». Το όραμά του, πάντως, για πολλούς, είχε την «αγγελική μορφή που καλλιέργησε ένας ύποπτος, ένας απολιτικός». Κατά τον Ντανιέλ, ο *Επαναστατημένος άνθρωπος* έδειξε, θαρραλέα τότε, ότι η Ιστορία δεν είναι αντικείμενο λατρείας, ότι δεν έχουμε ανάγκη από ελπίδα (όπως το θέλει ο Σαρτρ), αλλά από αλήθεια («ανού διδασκε η ταπεινή καταγωγή του Καμύ»). Με το ξέσπασμα του πολέμου της Αλγερίας το 1954, ο Καμύ «εκτιμά ότι στο παρελθόν είχε δείξει με ζέση τον αντιποικιοκρατιομό του» (από το 1947 κατήγγειλε τα βασανιστήρια των Γάλλων στη Μαδαγασκάρη, λέγοντας «κάνουμε ό,τι έκαναν οι ναζί»³). Αλλά τώρα «αρνείται να επανορθώσει την αδικία της αποικιοκρατίας που έφεραν βαρέως οι μουσουλμάνοι, με την αδικία της ανεξαρτησίας που θα φέρουν βαρέως οι Ευρωπαίοι όταν ξεσπιτωθούν από τον τόπο τους». Ο Ντανιέλ διαφωνούσε κάθεται μαζί του: «Δεν μπορεί να αποφευχθεί η βία», του αντιγόριζε. «Όλα θα πνιγούν στο αίμα, Γάλλοι θα σκοτώνουν Γάλλους, δεν μπορώ να πάω με καμιά πλευρά», του απαντούσε ο Καμύ, σκεπτόμενος, επίσης με φρίκη, την απειλή του εξτρεμιστικού ισλαμισμού για τους μετριπαθείς εθνικιστές Αλγερινούς, που αναμφίβολα θα οδηγούσε στον δικό τους εμφύλιο, όπως και έγινε.

Το 1957, το Νόμπελ «του ήρθε σαν μαχαίρια πίσώπλατα», λέει ο Ντανιέλ. Οι φίλοι του μαρτυρούν την κατάθλιψή του, μετά την εκτυφλωτική λάμψη του βραβείου. Στον Τύπο άρθρα τον δυσφημούσαν, πρώην σύντροφος του τον κατακρίνουν θεωρώντας τον προδότη. Διακρίνονται όσοι τον εκτιμούν, καταλαβαίνοντας και έχοντας νιώσει τις μεγάλες αντιφάσεις του. Η φίλη του ηθοποιός Κατρίν Σελλέρς λέει ότι ο Ρενέ Σαρ έγραψε, ακριβώς για τον Καμύ, τον διάσημο στίχο του «Η διαύγεια είναι η πιο κοινή στον ήλιο πληγή». Το 1962,

σε επιστολή του στον ελευθεριακό, αριστερό Ζαν-Πωλ Σαμόν (1894-1964), ο οποίος υπερασπίστηκε στο περιοδικό *Temoins* τον εκλιπόντα Καμύ από τον λιβέλλο κάποιου, προφανώς σταλινικού, εχθρού του, ο Σαρ γράφει:

Ο αγαπημένος μας Καμύ πάντα πλάι στις δυσκολίες των ζωντανών! Και, ασφαλώς, όποιες κι αν είναι οι ενόστε περιοριστικές συζητήσεις γύρω από τα βιβλία του. Η αφοσίωσή μου [στον Καμύ] δεν ήταν τυφλή, μήτε και η δική του προς εμένα. Είχαμε όμως την ελευθερία, εκείνη που η παλάμη κρατάει σαν ένα ζάρι στη δυσπιστία και τη σύγχυση.⁹

Ο Γκλόαγκ δεν αποκαλύπτει λοιπόν κάτι νέο, με τη μεταποικιακή του σπουδή εξήντα χρόνια αργότερα. Στο βιβλίο του, *Αλμπέρ Καμύ. Πώς αντιστεκόμαστε στο πνεύμα των καιρών* (ό.π. σημ. 7), ο Ντανιέλ, αντίθετα, μοιάζει να εκπλήσσεται για τη μεταθανάτια ευτυχή απήχηση που γνώρισε η ακτινοβολία της σκέψης του Καμύ, μέχρι τη σημερινή εποχή της «ακρωτικής κουλτούρας». Και βέβαια, δεν είδε να συμβαίνει αυτό στους συντηρητικούς νεοφιλελεύθερους κύκλους, που έχουν ανάγκη από το «σκοταδισμό» της «χρυσής τομής» και της «οσοροπίας των άκρων». Είδε όμως πάλι την «εξάιρεση Καμύ», εκείνη τη σκέψη που βοηθάει τους δυσκολεμένους, τους ανήμπορους, τους διψασμένους για αδέσμευτη στρατεύση στην ελευθερία. «Πάντοτε θαύμαζα απεριόριστα», λέει, «τους μοναχικούς ανθρώπους, οι οποίοι ξεφεύγουν από την πίεση που τους ασκείται όχι από κείνους που απεχθάνονται, αλλά από εύκολο αυτό, αλλά από κείνους που αγαπούν. Όταν περιβάλλεστε από ανθρώπους τους οποίους εμπιστευόσαστε και που εν γένει δεν πέφτουν ποτέ έξω, που σας αγαπούν και σας δίνουν μια συμβουλή αντίθετη με ό,τι σας υπαγορεύει η συνείδησή σας, εδώ υπάρχει κάτι συγκλονιστικό, άξιο του ανθρώπου όπως θα τον θέλαμε να είναι»¹⁰. Ο Ντανιέλ φέρνει δύο παραδείγματα. Τον αριστερό πολιτικό Πιερ Μαντές-Φρανς όταν, τον καιρό της ισραηλοαγγλογαλλικής εκστρατείας στο Σουέζ, ήταν ο μόνος που υποστήριξε τον Νάσερ, ενώ όλοι τον θεωρούσαν άραβα δικτάτορα. Και είχε δίκιο. Και το άρθρο του Καμύ δύο μέρες μετά τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα (8

Αυγούστου 1945, στο *Combat*). Εκπληκτοι όλοι μπροστά στο επιστημονικό κατόρθωμα, σκέφτονταν με χαρά τη συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας και, επιτέλους, το τέλος του πολέμου, ενώ ο Καμύ έγραφε: «Ο μηχανικός πολιτισμός άγγιξε μόλις την τελευταία βαθμίδα θηριωδίας»¹¹. Δεν σκοτώνουμε πια μόνο τον γείτονα, τον εχθρό, τον φυλετικά διαφορετικό. Σκοτώνουμε το ανθρώπινο είδος, μαζικά, τυφλά. Ναι, για τον Ντανιέλ, ο Καμύ ήλπιζε μάταια στην επανόρθωση του Μαντές-Φρανς και στην ειρηνική λύση του προβλήματος της Αλγερίας, κάτι που έγινε από τον Ντε Γκώλ, πολύ αργά.

Η Ιστορία μας δεν έπαψε και δεν θα πάψει να είναι έγκλημα, αδικία, βία. Η συνεισφορά του Καμύ, διαβάζοντάς τον ακόμη και σήμερα, τον 21ο αιώνα, όσον αφορά τον πολιτισμό είναι η εμμονή του ότι δεν υπάρχει σωτηρία αν δεν επιστρέψουμε στο ανθρώπινο είδος. «Ο άνθρωπος πρέπει να σώζεται κι όχι να θυσιάζεται»¹². Και δεν πρόκειται εδώ για τον ανθρωπισμό των δικαιωμάτων στο ανθρώπινο είδος. Η φιλοσοφία του Καμύ είναι ο Άνθρωπος (όχι τα φαινόμενα και τα αίτια του κόσμου), με την έννοια που, για τον Ντοστογιέφσκι, κέντρο της λογοτεχνίας του ήταν «το μυστήριο του Ανθρώπου». Εξ ου και τον αποκάλεσα άνθρωπο του 19ου αιώνα. Αλλά καμιά φιλοσοφία, από την αρχαιότητα ως τον 20ό αιώνα, δεν κατοικήθηκε από τόσο ομορφιά και φως όσο η σκέψη του Καμύ. Τόσο που αναρωτιέσαι αν πρόκειται για φιλοσοφία. Είναι, το είδαμε, τρία είδη μαζί αδιαχώριστα: λογοτεχνία, θέατρο, φιλοσοφικό δοκίμιο.

«ΖΗΤΗΜΑ ΦΩΤΟΣ»

Στην παραπάνω επιστολή του προς τον Ζαν-Πωλ Σαμόν, ο οποίος είχε αντικρούσει την επιθετική προς τον Καμύ κριτική με τον άκρως ειρωνικό τίτλο «Καμύ: πρίγκιπας των συντηρητικών ή της εξέγερσης;», ο Σαρ έγραφε:

Όταν γνωρίζουμε το γιατί αυτός ο γαλλικός συρφετός, που ενθουσιάζεται με βιβλία ανοήτων, βάζει στο στόχαστρό του τον Καμύ και το έργο του, παύουμε ν' αναρωτιόμαστε, και αποδιώχνουμε την απέχθειά μας, κλίνουμε προς την αντίθετη πλευρά αυτού του ανάστροφου είδους εκμαυλισμένου πεταιισμού, που

είναι η μοίρα των σημερινών, φτιασιδωμένων με προοδευτισμό, διανοουμένων.

Ο εν λόγω κακεντρέχης κριτικός σχολίαζε τη «μελοδραματική λατρεία προς τον Καμύ», και αποκαλούσε κοροϊδευτικά τον νεκρό συγγραφέα «προστάτη άγιο των φτωχών», στοχαστή που «η αλήθεια του είναι κάπως μαλθακή», «στρατευμένο αποκλειστικά και μόνο στην αιωνιότητα» (ό.π. σημ. 9) Αυτά, μεσούντος του Ψυχρού Πολέμου το 1962, ενώ θα ταίριαζαν και για τις μέρες μας, μέσα στη σύγχυση της αναβέρμανσης σκληρών πολέμων, ανατολικά, και αδιάλλακτου χειραφετιστικού σκεπτικισμού, δυτικά.

Υπάρχουν όμως και σήμερα πολλοί αναγνώστες του Καμύ, όλων των ηλικιών, που αγαπούν πραγματικά τα βιβλία του, όχι το μύθο του, και δεν επηρεάστηκαν ούτε από αυτόν ούτε από την αναποφασιστικότητα του στον αλγερινό πόλεμο. Διόλου τυχαίο ότι πρόκειται για νεότερες γενιές Γάλλων, κυρίως με προέλευση από μετανάστες του Μαγκρέμπ. Για όσους από αυτούς έζησαν τον δραματικό Εμφύλιο της Αλγερίας (τη «μαύρη δεκαετία» 1992-2002), δηλαδή τη σύγκρουση ανάμεσα στον αλγερινό κυβερνητικό στρατό και τους ισλαμιστές τρομοκράτες, είτε από πρώτο χέρι είτε από αφηγήσεις, η σκέψη του Καμύ είναι παρούσα ως γόνιμη παρηγοριά. Εκείνα τα «μολυβένια χρόνια», οι βόμβες τρομοκρατούσαν συστηματικά και το Παρίσι, τους πρώην δηλαδή «προστάτες» των μετριόπαθων Αλγερινών, σύμφωνα με τους ισλαμιστές.

Αλλά η εκτίμηση για τον Καμύ δεν είχε ποτέ σόνορα και φέρνει και εκπλήξεις. Ο Έλληνας συγγραφέας Γιάννης Κιουρτσάκης, που διανύει ήδη την ένατη δεκαετία της ζωής του, στον αντίποδα εκείνων που κουνούν το δάκτυλο σε επιφανείς νεκρούς του παρελθόντος προκειμένου να στηλιτεύσουν τα αποπήματα τους και να τους απομυθοποιήσουν, φρέσκος πάντα και πνευματικά δραστήριος, γράφει ένα δοκίμιο φέρνοντας τον Καμύ στα καθ' ημάς και συζητώντας τον πλάι στον Σεφέρη. Όχι βέβαια για να επανρθώσει την πρόσληψη του γάλλου συγγραφέα, αλλά για να του εκφράσει την ακλόνητη αγάπη του, την ίδια που τρέφει, από τα νιάτα του, και για τον ποιητή του Στράτη Θαλασσινού. Το 1979 είχε εκδοθεί η μελέτη του Κιουρτσάκη

Ελληνισμός και Δύση στο στοχασμό του Σεφέρη, που τη διάβασα πολύ αργότερα και με είχε βοηθήσει στην επιστροφή μου στην Ελλάδα, έπειτα από μακροχρόνια απουσία. Στην πρώτη σελίδα του βιβλίου είχα σημειώσει την αναφορά του συγγραφέα στον «άλλο ειδωλολάτρη του αιώνα μας», τον Καμύ, τον οποίο και παραθέτει¹³:

Η ελληνική σκέψη οχυρώθηκε πάντα από την ιδέα των ορίων. Δεν εξώθησε τίποτα στα άκρα, ούτε το ιερό ούτε τη λογική, γιατί δεν αρνήθηκε τίποτα, μήτε το ιερό μήτε τη λογική. Αναγνώρισε στο καθένα το μερίδιό του, εξισορροπώντας τη σκιά με το φως. («Η εξορία της Ελένης», 1954)¹⁴

Ο Καμύ, στην πιο ώριμη ηλικία του, τρέφει την πνευματική νοσταλγία για τον εξαφανισμένο αρχαιοελληνικό κόσμο. Δυσπιστεί απέναντι στον ευρωπαϊκό πολιτισμό που κατήγγησε τα όρια. Τα όρια που η ελληνική σκέψη τα διάδραχτε από τη μυθολογία της και το θρίαμβο της ύβρεως. «Η Ευρώπη, ψάχνοντας να κατακτήσει την ολότητα, είναι κόρη της υπερβολής», λέει ο Καμύ, «εγκλωμιάζει ένα μόνο πράγμα: τη μελλοντική επικράτηση της λογικής». Ο Γιάννης Κιουρτσάκης είναι ως γνωστόν βαθύς γνώστης και μελετητής της παράδοσης, ενώ στα πρόσφατα δοκίμια του αγωνιά και κροδύει τον κώδωνα κινδύνου για τις τύχες του σύγχρονου κόσμου. Ήδη όμως από το 1979, μαζί με τον Σεφέρη, του οποίου αφογκραζόταν τις πικρίες και την ψυχική οδύνη, διατύπωνε ως «οικουμενική αρρώστια του υπερπολιτισμού» (σ. 207-208) το πρόβλημα πώς να διατηρήσει ο άνθρωπος την ψυχή του απέναντι στα τρομακτικά μηχανικά μέσα που διαθέτει. Σήμερα ενώνει τις φωνές δύο στοχαστών λογοτεχνών οι οποίοι, διαμορφωμένοι ουσιαστικά τα μεσοπολεμικά χρόνια (ο Σεφέρης ήταν 12 χρόνια μεγαλύτερος από τον Καμύ), βγήκαν από τον χιλιετικό πόλεμο με το τραγικό πρόσωπο της Ιστορίας να καθρεφτίζεται σε κάθε πτυχή της ατομικής τους ζωής, αλλά και στις τύχες της χώρας τους, γυρεύοντας επίμονα εξιλέωση. Δεν προφίτησαν ακριβώς, παρά πρόλαβαν την αρχή μιας κορύφωσης που ζούμε σήμερα, όσον αφορά τον ξέφρενο παραγωγισμό και την υπερκατανάλωση της τεχνικής προόδου.

Ο Κιουρτσάκης σήμερα πιστεύει

ει ότι «το φως, ο άνθρωπος και η αγάπη» εκφράζουν την «πνευματική αδελφοσύνη» που συνδέει τους δύο μέντορες του. Τούτη η «ερή τριάδα [είναι] έργο της φύσης ή της θεότητας, όπως προτιμά ο καθένας. Και, κατ' εικόνα αυτού του έργου, το ανθρώπινο πλάσμα το αντιλαμβάνομαστε στους αντίποδες κάθε αφηρημένου ανθρωπισμού: στη συγκεκριμένη, σωματική ταπεινή παρουσία του» (σ. 105). Ο συγγραφέας μάς θυμίζει τα λόγια των δύο ανδρών (σ. 62). Ο Καμύ: «Ποιος είμαι; [...] Αν προσπαθήσω να προσεγγίσω το είναι μου, τα καταφέρνω στα κατάβαθα αυτού του φωτός». Και ο Σεφέρης: *Είπες εδώ και χρόνια: / Κατά βάθος είμαι ζήτημα φωτός*. Το φως περιέχει όλα τα πράγματα που φωτίζει και τα κάνει να υπάρχουν. Πρώτα απ' όλα φωτίζει τον άνθρωπο, αλλά και το δρόμο του ανθρώπου, αφού τον φωτίζει και μέσα του, στο νου του.

Ο μεν Καμύ εγκαλύσει τη Δύση, αντιμαχόμενος τα Φώτα της λογικής και τη νομοτέλεια της Ιστορίας, όσο και τον χριστιανισμό:

Το ν' αρνιόμαστε το φανατισμό, να παραδεχόμαστε την άγνοια, τα όρια του κόσμου και του ανθρώπου, το αγαπημένο πρόσωπο, την ομορφιά τέλος, να λοιπόν το πεδίο όπου θα συναντηθούμε με τους Έλληνες. [...] Για μια ακόμα φορά η φιλοσοφία του σκοταδισμού θα διαλυθεί πάνω απ' την αστραφτερή θάλασσα. Ω, σκέψη του μεσημεριού, η τύχη του Γρωκικού Πολέμου παίζεται πέρα απ' τα πεδία της μάχης.¹⁵

Ο Σεφέρης, το 1979, καλούσε τη νεότερη Ελλάδα (που δεν ήταν επίσημως Δύση τότε) να κατακτήσει το Φως για να δει καλύτερα μες στο σκοτάδι:

Πρέπει πρώτα να γνωρίσουμε τον εαυτό μας, αλλιώς κινδυνεύουμε να αφομοιωθούμε από τους άλλους, η ανταλλαγή της Ελλάδας με τη Δύση είναι ιστορικά άνηση. (σ. 102-103)

Αυτογνωσία σημαίνει αναλαμβάνω πρώτα εγώ την ευθύνη του εαυτού μου και της χώρας μου. Δεν περιμένω από τους άλλους. Ο Γάλλος της Αλγερίας και ο Έλληνας με την ευρωπαϊκή παιδεία ένιωθαν αμφοτέρωθεν την ίδια αίσθηση της εξορίας στον τόπο τους, ή στους τόπους όπου είχαν ζήσει διχασμένοι. Διό-

λου τυχαίο που και στα δοκίμια του Κιουρτσάκη κυριαρχεί το ίδιο αίσθημα προσωπικής εξορίας.

Ως διανοούμενοι, πάντως, στη δική τους εποχή, ο Καμύ κι ο Σεφέρης είχαν το πρόταγμα «να σώσω τον άνθρωπο», που σήμαινε «να σώσω την ψυχή του». Σε αυτό συντελούσε τότε και η μεγάλη τέχνη. Γράφει ο Καμύ στο τέλος της σύντομης ζωής του:

Εκείνο που με βοήθησε ν' αντέξω μιαν αντίξοχη μοίρα, ίσως με βοηθήσει να δεχτώ μια μοίρα υπερβολικά ευνοϊκή. Κι αυτό που με στηρίζει είναι πρωτίστως η μεγάλη ιδέα, η πολύ μεγάλω ιδέα που έχω για την Τέχνη.¹⁶

Αυτή είναι μια λεπταίσθητη αλήθεια για ανθρώπους που έζησαν πριν από την εποχή της μαζικής κουλτούρας. Σήμερα, το δέος απέναντι στη μεγάλη Τέχνη έχει εξαχλωθεί. Στην ομιλία του στη Σοφία, ο Καμύ είχε πει ότι, ενώ κάθε γενιά νομίζει ότι είναι προορισμένη να φτιάξει τον κόσμο (εννοούσε: αλλάζοντάς τον), η αποστολή της δικής του γενιάς είναι να εμποδίσει τον κόσμο να χαλάσει. Βρισκόταν στην καρδιά του «αιώνα του φόβου» (le siècle de la peur), όπως ήταν κι ο τίτλος ενός άρθρου του στο *Combat* το 1948, και αντλούσε ακόμη κουράγιο και ώθηση από την πνοή της μεγάλης τέχνης. Σήμερα, η γενιά του Γκλόαγκ και εκείνοι που πιστεύουν στην «κουλτούρα της ακύρωσης», αλλά και άλλοι λιγότερο τολμηροί ή ριζοσπαστικοί, ίσως αισθάνονται ότι, επειδή παρήλαβαν έναν ήδη κατεστραμμένο κόσμο, πρέπει να επανορθώσουν και να απομυθοποιούν ή να καταγγέλλουν κάποιους που ενδεχομένως συνέβαλαν στο χάλασμα του κόσμου: τους παραπλανητές, τους παραχαράκτες, τους ανέντιμους, εκείνους τους δήθεν αγωνιστές στο όνομα των οποίων χρυσώνεται το χάπι που μας προσφέρουν οι σημερινοί εγκληματίες της παγκοσμιοποίησης («παγκόσμιο επαρχιοσύνη» τη λέει ο Κιουρτσάκης). Είμαστε όμως ακόμη στην αρχή του «αιώνα των προκαταλήψεων» και της αχαλίνωτης χειραφέτησης. Έγραφε ο Καμύ το 1948:

Ποιος είναι ο μηχανισμός της πολεμικής; Να θεωρείς εχθρό του αντίπαλό σου, να απλουστεύεις τις απόψεις του και να αρνείσαι να τον δεις. Όταν βρίζω κάποιον, δεν ξέρω καν το

χρώμα που έχει το βλέμμα του, μήτε ξέρω αν χαμογελά καμιά φορά και με ποιον τρόπο. Τυφλοί κατά τα τρία τέταρτα ελέω πολεμικής, παύουμε να ζούμε σε έναν κόσμο ανάμεσα σε ανθρώπους, ζούμε σε έναν κόσμο σκάν.¹⁷

Όπου και να ταξιδέψω η Ελλάδα με πληγώνει, ακούω να λέει ο Σεφέρης («Με τον τρόπο του Γ. Σ.», 1936). Και σκέφτομαι ότι αυτό θα ταίριαζε σε έναν Καμύ, με μια παραλλαγή: «Όπου και να ταξιδέψω, η Γαλλία με πληγώνει». Να θυμάστε τον Καμύ! ■

1. Αλμπέρ Καμύ, *Σημειωματάρια, Βιβλίο Δεύτερο, Ιανουάριος 1941-Μάρτιος 1951*, μτφρ. Ν. Καρακίτσου-Dougé / Μ. Κασομπάλου-Roblin, Πατάκη, 2020, σ. 198.

2. Ελληνογαλλική Πολιτιστική Ένωση, *Το μέλλον του ευρωπαϊκού πολιτισμού*, μτφρ. Τ. Τσαλική-Μηλιώνη, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 23, 26, 34, 36. Στη συζήτηση του Καμύ με διακεκριμένους Έλληνες στοχαστές ίσως να είχε παρευθεθεί ως ακροατής ο ποιητής Τάκης Σινόπουλος, ο οποίος θαύμαζε πολύ τον γάλλο συγγραφέα και τον μελετούσε. Την ίδια χρονιά, μάλιστα, μεταφράζει το κεφάλαιο «Η άρνηση της σωτηρίας» από τον *Επαναστατημένο άνθρωπο* και γράφει ένα δοκίμιο για τον, κατά μόλις τέσσερα χρόνια μεγαλύτερό του, Καμύ, εκφράζοντας βαθιά κατανόηση, αλληλεγγύη και συμπόρευση με το εκλεκτικό του πνεύμα: *Νέα Πορεία*, 11-12 (Γεν./Φλεβ. 1956). Ακολούθησε η μετάφραση ενός δοκιμίου του Καμύ από τη συλλογή *Καλοκαίρι*, «Ο Προμηθέας δεσμοφύτης»: *Νέα Πορεία*, 23-24 (Γεν./Φλεβ. 1957). Τότε ο ποιητής γράφει και την ανιγματική, ουρανοκατέβατη *Γνωριμία με τον Μαξ* (1956), που πιστεύω πως είναι η δική του προσωπική συνομιλία με τον Καμύ, βλ. Μαρία Στεφανοπούλου, *Τάκης Σινόπουλος. Η ποίηση και η ουσιαστική μοναξιά*, β' έκδ. Αρμός, 2024, σ. 89-93, 261-267.

3. «Ο ήλιος και η Ιστορία για τον Καμύ: μια αναμέτρηση με την ευτυχία ή με το παράλογο», στο *Τιμή στον Αλμπέρ Καμύ (1913-1960)*, ΕΒΕ, 2022, σ. 9-40, και «Άγιος χωρίς Θεό, μυστικός χωρίς Εκκλησία: μια εικόνα του ανθρώπου στον Φόκνερ και στον Καμύ», στο *Αγιότητα: Θεολογία και ιστορία*, Άρτος Ζωής, 2023, σ. 348-378.

4. Τσοέλας Μίλος, *Ακμάστονη σκέψη*, μτφρ. Ανδρέας Παπιάς, Εκδ. Παπαδόπουλος, 2017, σ. 11, 79-83.

5. Αλμπέρ Καμύ, *Ο πρώτος άνθρωπος*, μτφρ. Ρίτα Κολαΐτη, Καστανιώτη, 2017, σ. 329-333.

6. «Ο φιλοξενούμενος», στο *Η εξορία και το βασίλειο*, μτφρ. Ν. Καρακίτσου-Ντουζέ / Μαρία Κασομπάλου-Ρομπλέν, Καστανιώτη, 2005, σ. 81.

7. Έχουν μεταφραστεί βιβλία του Ζαν Ντιανέλ στα ελληνικά από τις εκδ. Πόλις. Στο *Ταξίδι στα όρια του έθνους*, μτφρ. Γιάννη Κιουρτσάκη, 1996, ο συγγραφέας, πολύ κοντά στη σκέψη του Καμύ, συζητά τους κινδύνους της εθνικής χειραφέτησης, όταν αυτή εξελίσσεται σε εθνικιστικό πάθος και ολοκληρωτισμό. Παρακάτω αναφέρω το αμετάφραστο βιβλίο του *Albert Camus: Comment résister à l'air du temps* (2006).

8. Για το δράμα της άγριας καταστολής, που ασκούσε η μητροπολιτική Γαλλία, και της βίαιης τρομοκρατίας από την πλευρά των εξεγερμένων αποικιοκρατούμενων διαβάζουμε σε κείμενα στο Αλμπέρ Καμύ, *Σκέψεις για την τρομοκρατία*, μτφρ. Ν. Καρακίτσου-Ντουζέ / Μ. Κασομπάλου-Ρομπλέν, Καστανιώτη, 2003, σ. 109, 113 κ.ε.

9. Επιστολή του Ρενέ Σαρ στον Ζαν-Πολ Σαρμόν, Αλμπέρ Καμύ, *Ελευθεριακά γραπτά (1948-1960)*, μτφρ. Ρίτα Κολαΐτη, Καστανιώτη, 2019, σ. 251, και Ζαν-Πολ Σαρμόν, σ. 248-249.

10. Συνέντευξη με τον Ζαν Ντιανέλ: «Entretien avec Jean Daniel», περ. *La Pensée de Midi*, 2007/1, τχ. 20, εκδ. Actes Sud, σ. 192-201.

11. *Σκέψεις για την τρομοκρατία*, ό.π., σ. 45.

12. Από το κείμενο «Ούτε θύματα ούτε δήμιου» (1946), *Ελευθεριακά γραπτά*, ό.π., σ. 28.

13. Γιάννης Κιουρτσάκης, *Ελληνοσύμ και Δύση στο στοχασμό του Σεφέρη*, Κέδρος, 1979, σ. 264.

14. «Η εξορία της Ελένης», Αλμπέρ Καμύ, *Καλοκαίρι*, μτφρ. Ν. Καρακίτσου-Ντουζέ / Μ. Κασομπάλου-Ρομπλέν, Πατάκη, 2015, σ. 77-78. Και *Σεφέρης και Καμύ*, σ. 77.

15. *Σεφέρης και Καμύ*, σ. 78-79, και *Καλοκαίρι*, σ. 83.

16. *Ο πρώτος άνθρωπος*, Σημειώσεις, σ. 325.

17. «Μάρτυρας υπέρ της ελευθερίας», Αλμπέρ Καμύ, *Διαλέξεις και ομιλίες (1931-1958)*, μτφρ. Ρίτα Κολαΐτη, Καστανιώτη, 2023, σ. 115 (εδώ σε μετάφραση παραλλαγή).